

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»**

А. О. Гордеюк

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2019

УДК 347.1(477)
Г68

Рецензенти: д-р юр. наук, проф. І. В. Зозуля,
канд. юр. наук, доц. Л. В. Сергієнко

Гордеюк, А. О.

Г68 Цивільне право. Загальна частина [Текст] : навч. посіб. /
А. О. Гордеюк. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського
«Харків. авіац. ін-т», 2019. – 56 с.

ISBN 978-966-662-683-0

Підготовлено на підставі Цивільного кодексу України від 2003 р. відповідно до програми курсу «Цивільне право. Загальна частина». У посібнику висвітлено: загальні положення цивільного права, структура, підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, правові засади захисту цивільних прав та інтересів, правочинів і представництва, цивільно-правової відповідальності, строків і термінів, позовної давності. Начальний посібник допоможе проаналізувати й закріпити одержаний на лекціях і під час самостійного вивчення навчальний матеріал.

Для студентів денної і заочної форм навчання, що опановують навчальну дисципліну «Цивільне право. Загальна частина».

Бібліогр.: 21 назва

УДК 347.1 (477)

ISBN 978-966-662-683-0

© Гордеюк А. О., 2019
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2019

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Тема 1. Цивільне право як галузь приватного права

1. Місце цивільного права у системі галузей права України. Цивільне право як приватне право

Цивільне право – це одна з провідних галузей у національному праві, і у системі цих галузей воно є профілюючою матеріальною галуззю поряд з кримінальною і адміністративною галузями права. З двома останніми ми стикаємося певною мірою, але цивільне право регулює суспільні відносини, у які їх учасники вступають практично кожного дня (купівля-продаж товарів, користування транспортом, отримання послуг тощо).

У характеристиці цивільного права перш за все необхідно визначити його як приватне право. Ще у стародавньому Римі, де норми цивільного права отримали перше письмове закріплення в VII ст. до н. е. у так званому Законі XII Таблиць, римляни поділили сферу правових відносин на дві великі основні галузі права: право публічне і право приватне. Класичне розмежування публічного і приватного права подав відомий римський юрист Ульпіан (кінець II – початок III ст. н. е.), яке перейшло у наступні століття. Він зазначав, що «Публічне право є те, яке стосується положень держави, а приватне стосується користі окремих осіб». Отож, до публічного права римляни відносили побудову держави, її органів, компетенцію установ і службових осіб та ін. До приватного права відносили норми речового, спадкового, зобов'язального права та ін. На сьогодні спеціалісти під **приватним правом** розуміють сукупність принципів, правил і норм, що стосуються регулювання відповідних суспільних відносин між приватними особами, які не перебувають у владних відносинах і є юридично рівними (диспозитивними), у ці відносини вступають тільки за власною ініціативою.

2. Поняття, предмет, методи цивільного права

Цивільне право як приватне право – це сукупність правових норм, які шляхом диспозитивного методу регулюють особисті немайнові й майнові відносини між їх учасниками як рівноправними. Тобто ці відносини основані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності (ч. 1 ст. 1 Цивільного кодексу України, далі – ЦКУ).

Предмет цивільно-правового регулювання складають дві групи відносин : особисті немайнові й майнові цивільні відносини.

Група майнових цивільних відносин характеризується своїм матеріальним характером. Це властиві товарному виробництву об'єктивні за змістом та вольові за формою відносини, які складаються між їх учасниками у процесі створення, обміну та споживання матеріальних благ.

Друга група відносин, що складають предмет цивільного права, – це особисті немайнові відносини, які у свою чергу можна поділити на два види відносин: 1) особисті немайнові, пов'язані з майновими (зокрема, це відносини щодо створення, використання, охорони об'єктів права інтелектуальної власності, таких, як твори літератури, науки, мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо); 2) особисті немайнові, не пов'язані з майновими, тобто згідно зі ст. 269 ЦКУ (ці відносини стосуються об'єктів, що не можна відокремити від особистості, наприклад, честь, гідність, ділова репутація та ін.).

Метод правового регулювання будь-якої галузі – це сукупність прийомів і способів, що впливають на певні суспільні відносини. У сфері цивільного права основним методом є диспозитивний, що базується на рівності учасників правовідносин і має такі особливості: самостійність учасників цивільних правовідносин, свобода вибору, особливий спосіб вирішення суперечок між учасниками правовідносин, майновий характер заходів цивільної відповідальності.

Однак цивільно-правовий метод окрім основних диспозитивних способів регулювання правовідносин може містити деякі імперативні прийоми їх регулювання (тобто власні приписи, які передбачають зобов'язання учасників виконати певні дії, наприклад, відшкодувати шкоду в певному порядку тощо).

Таким чином, цивільному праву притаманне поєднання диспозитивного й імперативного методів для регулювання цивільних правовідносин з пріоритетним використанням диспозитивного методу.

3. Функції цивільного права

Функції цивільного права – це специфічні напрями правового регулювання майнових і особистих немайнових відносин, що відображають його соціальне призначення в процесі реалізації поставлених перед ним завдань.

Фахівці у сфері цивільного права (Є. О. Харитонов та ін.) вважають, що функції цивільного права слід поділяти на загальні та специфічні.

Загальними (загальноправовими) є такі, що мають загальний для всіх галузей законодавства характер. До них відносять такі функції:

- 1) інформаційно-орієнтувальна функція, яка реалізується в ознайомленні учасників цивільних відносин із концепцією прав людини (приватної особи), принципами визначення положення приватної особи, загальними тенденціями правового регулювання у цій сфері тощо;
- 2) виховна (превентивно-виховна) функція полягає у вихованні поваги до права взагалі, цивільних прав інших осіб, правопорядку тощо;
- 3) регулятивна функція полягає в упорядкуванні цивільних відносин, наданні прав та обов'язків учасникам цих відносин, встановлення правил поведінки суб'єктів цивільного права;
- 4) охоронна (захисна) функція пов'язана з відновленням майнових і особистих немайнових правовідносин у випадках їх порушення або посягання на них, а також забезпечення відповідальності за цивільні правопорушення.

Специфічними цивілістичними функціями у сфері регулювання цивільних відносин є:

- 1) уповноважувальна полягає в тому, що цивільне право визначає правові засади для регулювання поведінки учасників відповідних відносин, які самі можуть визначати для себе правила поведінки, спираючись на важливий постулат римського права: «Дозволено все, що не заборонено законом»;
- 2) компенсаційна функція забезпечує можливість відновлення порушених цивільних прав та інтересів шляхом компенсації певних матеріальних і моральних втрат;
- 3) превентивна має місце тому, що норми законодавства набувають попереднього інформативного значення як запобіжна інформація про належну правову поведінку учасників цивільних відносин.

4. Принципи цивільного права

Принципи цивільного права – це втілені у його нормах основоположні керівні ідеї (положення), які здійснюють регулювання майнових і особистих немайнових відносин. Вони базуються на загальних принципах права в цілому, але з урахуванням особливостей відносин, що регулюються ними, ці принципи набувають значення цивільно-правових.

Як цивільно-правові принципи (або засади цивільного законодавства) згідно з ч. 1 ст. 1, ст. 3 ЦКУ слід визначити:

- 1) принцип юридичної рівності, рівного волевиявлення, майнової самостійності учасників цивільних відносин, тобто воля кожного з них не залежить від волі іншого, також учасники не можуть наказувати один одному, самостійні в ухваленні будь-яких правомірних рішень (ч. 1 ст. 1 ЦКУ);
- 2) принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, який передбачає забезпечення свободи особистості, можливість індивіда визначити тип і характер поведінки, своє місце в суспільстві й системі цивільних відносин;
- 3) принцип свободи власності виявляється в неприпустимості позбавлення права власності, усім власникам забезпечується можливість права володіння, користування, розпорядження своїм майном відповідно до закону та без втручання інших осіб і держави;
- 4) принцип свободи договору полягає у визнанні за суб'єктами цивільного права можливості укладати договори (або утримуватися від укладання договорів) і визначати їхній зміст на власний розсуд відповідно до досягнутої з контрагентом домовленості;
- 5) принцип свободи підприємницької діяльності, не забороненої законом, закріплює в законодавстві порядок та загальне право на зайняття підприємницькою діяльністю, а також установлює певні гарантії для реалізації цього права;
- 6) принцип судового захисту цивільних прав та інтересів полягає в тому, що згідно зі ст. 124 Конституції України правосуддя у державі здійснюється тільки судами, юрисдикція яких поширюється на всі види правовідносин;
- 7) принцип справедливості, добросовісності та розумності виражається у встановленні нормами цивільного права рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах, закріпленні

можливості захисту порушених прав та інтересів, шанування прав та інтересів інших осіб тощо.

5. Система цивільного права

Під **системою** цивільного права розуміють його структуру, що передбачає наявність взаємозв'язаних внутрішніх елементів, а саме: норми цивільного права, інститути цивільного права, субінститути, підгалузі цивільного права.

Норма цивільного права – це правило поведінки як правовий припис, що регулює майнові або немайнові відносини. **Інститут** цивільного права – це відносно відокремлена сукупність норм, що регулює однорідні відносини всередині галузі права. **Субінститут** є частиною будь-якого правового інституту цивільного права як певна сукупність норм. **Підгалузь** цивільного права становить сукупність правових інститутів, норми яких регулюють певну групу однорідних цивільних відносин.

Як правило, галузі права у своїй взаємозв'язаній системі норм, інститутів, субінститутів і підгалузей поділяють на дві частини: **Загальну** та **Особливу**. Така побудова галузі базується на так званій пандектній (від лат. *Pandectae* – всеохоплюючий) системі права, що передбачає і відповідну побудову законодавства (цивільного кодексу), тобто: спочатку виділяється загальна частина, а далі – речове право, зобов'язальне право, сімейне право та спадкове право. Пандектна система побудови використовується у ЦКУ (за винятком частини сімейного права, що в системі галузей права України виділяється в окрему галузь). Пандектна система була створена в XVIII–XIX століттях німецькими правознавцями (пандектистами) на базі проведеної ними систематизації джерел римського приватного права. Окрім пандектної існує також інституційна система в цивільному праві. Вона бере початок від системи Інституцій римського юриста Гая (II ст. н. е., близько 117–180 рр.). Інституційний поділ цивільного права передбачає три основні розділи: 1) «особи», правове становище суб'єктів; 2) «речі», об'єкти права і відповідні їм майнові права; 3) «позови», способи реалізації та захисту цивільних прав. За цією системою побудовано перший європейський Цивільний кодекс Наполеона (1804 р.), що є класичним прикладом інституціональної системи. На відміну від пандектної вона характеризується мало розвинутою диференціацією та не має загальної частини. Інституціональна система притаманна цивільному праву Франції, Італії, Іспанії, Португалії. Однак

структурні частини ЦКУ мають аналогічний номінал зі структурними частинами Цивільного кодексу Наполеона – «Книги».

Отже, **Загальна** частина цивільного права (якій присвячується цей навчальний посібник) містить такі складові: загальні положення цивільного права, цивільні правовідносини, які мають певну структуру (юридичні й фізичні особи та інші суб'єкти як учасники цивільних правовідносин, об'єкти цивільного права), правочини та представництво, здійснення і захист суб'єктивних цивільних прав, цивільно-правова відповідальність, строки та терміни у цивільному праві, позовна давність. Норми Загальної частини застосовуються до всіх цивільних відносин на всі субінститути, інститути та підгалузі цивільного права. **Особлива** частина, у свою чергу, передбачає такі інститути і підгалузі, як особисті немайнові права фізичної особи, право власності й інші речові права, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право і спадкове право. Слід зазначити, що інститути та підгалузі у цивільному праві також містять свої загальні положення.

Систему цивільного права як галузі права слід відрізнити від системи ЦКУ, незважаючи на те, що за їхньою побудовою використовується пандектна система. Цивілісти вважають, що ЦКУ та інші кодифіковані закони – це лише зовнішня форма цивільного права і є зведеними, внутрішньо узгодженими актами цивільного законодавства, які з максимальною повнотою охоплюють відповідні суспільні відносини (В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.). Слід додати, що при визначенні співвідношення системи галузі й системи ЦКУ слід чітко уявляти, що ЦКУ є основним нормативно-правовим джерелом цивільного права України.

Тема 2. Джерела цивільного права. Цивільне законодавство

Джерела цивільного права – це зовнішні та формалізовані носії цивільно-правових норм і внутрішнє право. У юридичній літературі джерела поділяють на основні та додаткові (за іншим номіналом – первинні та вторинні, базові й похідні). До основних джерел сучасного цивільного права законодавець відносить: акти цивільного законодавства України (нормативні акти); звичаї (зокрема звичаї ділового обороту); цивільно-правові договори; аналогію права й аналогію закону; міжнародні договори. Додатковими джерелами деякі фахівці вважають: судові

прецеденти, судову практику, джерела внутрішнього регулювання (односторонні правочини, локальний цивільно-правовий акт тощо).

Норми, присвячені цивільному законодавству, прописані у книзі першій, розділі 1, главі 1 ЦКУ. **Цивільне законодавство** – це система правових норм, відбитих у законах та підзаконних нормативних актах, що регулюють майнові й особисті немайнові правовідносини. Систему законодавства не слід ототожнювати із системою права, ці поняття співвідносяться між собою як форма і зміст. Система законодавства – це зовнішня форма вираження та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел, поєднаних на принципах субординації та координації. Система права – це внутрішня організація і побудова права.

Акти цивільного законодавства визначаються за ієрархією ст. 4 ЦКУ. Основу цивільного законодавства становить Конституція України. Головним актом за ієрархією після Конституції є Цивільний кодекс України, що вступив у дію з 1 січня 2004 року. Актами цивільного законодавства також визначаються інші закони України, що регулюють окремі цивільні правовідносини, наприклад Закони України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про інформацію», «Про нотаріат», «Про авторські та суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», «Про страхування», «Про захист економічної конкуренції», «Про банки і банківську діяльність», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про фінансовий лізинг», «Про міжнародні договори України» та інші. Цивільні правовідносини у встановлених законом випадках можуть регулювати акти Президента, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади.

Цивільно-правові **договори** як джерела цивільного права можуть бути передбачені актами цивільного законодавства (у цьому випадку вони є його частиною) і тоді у правовому режимі, визначеному певними нормами, регулюються договірні відносини між контрагентами (сторонами договору). Але у цивільному обороті можуть мати місце договори, які не передбачені актами цивільного законодавства, але не суперечать його загальним засадам, і тоді зацікавлені особи мають права врегулювати свої відносини на власний розсуд (ст. 6 ЦКУ). У таких випадках відбувається подолання прогалин чинного законодавства, а такий договір стає джерелом цивільного права і виконує правооновлювальну функцію.

Звичай як джерело цивільного права – це правило поведінки, яке не встановлено актами цивільного законодавства, але цивільні

правовідносини можуть регулюватися звичаєм ділового обороту. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, не може бути застосований (ст. 7 ЦКУ) для регулювання цивільних правовідносин.

Міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, є джерелом цивільного права та частиною національного законодавства, якщо на їх обов'язковість надала згоду Верховна Рада України (ст. 10 ЦКУ).

Аналогія закону й аналогія права можуть застосовуватися як джерела цивільного права для врегулювання цивільних відносин у встановлених законом випадках (ст. 8 ЦКУ), а саме, застосування аналогії закону можливе з таких умов: відносини сторін знаходяться у сфері дії цивільного права, тобто є цивільними відносинами (ст. 1 ЦКУ); цивільні відносини не врегульовані ЦКУ, іншими актами цивільного законодавства або цивільно-правовим договором; існують норми, що регулюють схожі за змістом цивільні відносини. Застосування аналогії права передбачає наявність таких умов: відносини сторін знаходяться у сфері дії цивільного права; цивільні відносини не врегульовані ЦКУ, іншими актами цивільного законодавства або цивільно-правовими договорами; відсутні норми, що регулюють схожі за змістом цивільні відносини.

Як правило, безумовно визнаються ті джерела, що визначив законодавець, тобто основні, додаткові ж є спірними щодо визначення їх джерелами права взагалі. Зокрема дискусійним є питання щодо визнання джерелом права судової практики. Під судовою практикою, зазвичай, розуміють ті положення (рішення) судів, які з'являються у результаті розгляду певної категорії справ. Деякі фахівці вважають, що не можна сприймати її як джерело права, оскільки рішення суду з конкретної справи мають обов'язкову силу лише для суб'єктів цієї справи. Але, враховуючи той факт, що судова практика є вихідною базою законодавства, а також має важливе значення в тлумаченні, удосконаленні та застосуванні цивільного законодавства, можна визнати, що в певних випадках вона може позиціонуватися як специфічне джерело права взагалі, так і джерело цивільного права зокрема. Також деякі фахівці відстоюють думку про те, що на сьогодні є всі підстави вважати джерелом права судовий прецедент, застосування якого має сприяти ліквідації прогалин у законодавстві, і таким чином впливати на більш детальне і коректне врегулювання правовідносин, в тому числі цивільних. Однак у сучасному українському праві питання застосування судової практики й судового прецеденту як джерел права обмежується тільки застосуванням практики Європейського суду

з прав людини, що врегульовано Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., де у ч.1 ст. 17 прописано, що українські «суди застосовують при розгляді справ Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права».

Розділ 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Тема 1. Основні положення інституту цивільних правовідносин

1. *Поняття, структура та види цивільних правовідносин*

Цивільні правовідносини – це різновид суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного права, учасники яких є носіями суб'єктивних цивільних прав, законних інтересів, що охороняються законом, а також ці учасники мають певні юридичні обов'язки. Ці відносини визначаються ст. 1 ЦКУ як особисті немайнові й майнові відносини, основані на юридичній рівності їх учасників. Юридична рівність цивільних правовідносин є їх особливою ознакою, якщо ця ознака буде відсутньою, то структура правовідносин змінюється, втрачає диспозитивний характер. Цивільні правовідносини – це норма права в дії, оскільки вони реалізуються за наявності осіб, які мають право та можливість вступати в ці відносини, а певні норми цивільного права при цьому регулюють та регламентують їх поведінку, тобто правовідносини активізують дію норм.

Цивільні правовідносини, як і будь-які інші правовідносини, мають свою **структуру**: суб'єкти, об'єкти, зміст.

Суб'єкти – це учасники цивільних правовідносин. Приватними суб'єктами є фізичні та юридичні особи (ч. 1 ст. 2 ЦКУ). Фізичними особами є люди як громадяни України, іноземці, особи без громадянства (апатриди). Юридичними особами є підприємства, установи та організації. Учасниками цивільних правовідносин також є: держава Україна, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ч. 2 ст. 2 ЦКУ).

Об'єкти цивільних правовідносин – це все те, з приводу чого виникають суб'єктивні права і юридичні обов'язки. До них відносять: речі, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної творчої діяльності, інформацію та інші матеріальні та нематеріальні блага.

Зміст цивільних правовідносин становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Суб'єктивне цивільне право – це вид і міра можливої (дозволеної або не забороненої законом) поведінки учасника правовідносин. Юридичні обов'язки полягають у тому, щоб учасники цивільних правовідносин утримувалися від порушення прав інших учасників. Суб'єктивному цивільному праву завжди протистоїть зустрічний юридичний обов'язок зобов'язаної особи, тобто якщо право є мірою незабороненої поведінки, то обов'язок є мірою належної поведінки. Якщо право дає можливість уповноваженому суб'єкту вимагати певної поведінки, то обов'язок передбачає виконання такої вимоги зобов'язаною особою.

Цивільні правовідносини розділяють на **види** за певними критеріями: за функціями (регулятивні й охоронні); за змістом суб'єктивних прав та обов'язків учасників правовідносин: абсолютні та відносні; за предметом правовідносин: речові, особисті немайнові та організаційні; за підгалуззями цивільного права: речові, за правом власності, інтелектуальної власності, зобов'язальні, спадкові; за підставами виникнення: зобов'язальні та інші (зобов'язальні у свою чергу поділяються на договірні й недоговірні), до інших, наприклад, відносять правовідносини у сфері інтелектуальної власності, що виникають за результатом творчої діяльності; за характером зобов'язальної поведінки: активні й пасивні; за строком дії: строкові й безстрокові та інші.

2. Підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин

Норми цивільного права самі по собі не створюють цивільні правовідносини, це відбувається тоді, коли мають місце певні юридичні факти. **Юридичні факти** – це життєві обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин. Правовідносини мають наставати як правові наслідки життєвих обставин і тільки тоді ці обставини можна визначати як юридичні факти. Підставою виникнення цивільних правовідносин може бути як один юридичний факт, так і їх сукупність.

Відповідно до ст. 11 ЦКУ підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. З урахуванням цих підстав можна класифікувати юридичні факти за певними критеріями.

Юридичні факти за вольовим критерієм можна поділити на два **види**: юридичні факти дії та юридичні факти події. **Юридичні факти дії** – це такі життєві обставини, виникнення яких залежить від волі суб'єктів. Класичним прикладом таких фактів у цивільних правовідносинах є правочин. **Юридичні факти події** – це життєві обставини, виникнення яких не залежить від волі суб'єктів. Подіями є явища реальної дійсності, такі як землетрус, паводок, смерть особи тощо. У зв'язку, наприклад, з паводком або землетрусом можуть виникнути відносини за страхуванням майна, а у зв'язку з юридичним фактом смерті – правовідносини щодо отримання спадку. Слід зазначити, що юридичних фактів дії більшість як підстав виникнення цивільних правовідносин.

Також юридичні факти залежно від їх відповідності вимогам закону та іншим нормативним актам поділяють на правомірні й неправомірні. Правомірні юридичні факти – це дії суб'єктів, що відповідають закону, іншим правовим актам і принципам права. У свою чергу їх поділяють на юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичні акти – це такі правомірні дії суб'єктів, метою яких є виникнення, зміна або припинення цивільних правовідносин (правочини, рішення суду, акти органів державної влади та самоврядування тощо). Юридичні вчинки – правомірні дії суб'єктів цивільних правовідносин, які приводять до настання певних юридичних наслідків незалежно від того, бажав їх настання суб'єкт чи ні (наприклад, створення об'єкта інтелектуальної власності). Неправомірними юридичними фактами є дії, які порушують норми закону, інші нормативні акти і принципи права. До них належать такі: заподіяння шкоди; порушення договірних зобов'язань; недійсні правочини тощо. Такі юридичні факти є правопорушеннями та призводять до цивільно-правової відповідальності. Неправомірними діями також є злочини, що передбачаються кримінальним законодавством, але їх правовими наслідками може бути відшкодування шкоди (як матеріальної, так і моральної), завданої фізичній особі чи його майну, що передбачається цивільним законодавством (статті 22, 23 ЦКУ).

Юридичні факти також класифікують залежно від наслідків, які вони спричиняють, тобто або юридичний факт може породжувати, або

змінювати, або припиняти цивільні права та обов'язки. Таким чином, їх поділяють на правовстановлювальні, правозмінювальні, правоприменювальні й правооновлювальні.

Особливе місце серед юридичних фактів належить *актам цивільного стану*. Згідно зі ст. 49 ЦКУ актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків. Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Певні акти цивільного стану підлягають державній реєстрації у встановленому законом порядку в державних органах Реєстрації актів цивільного стану (РАЦСу), а саме це такі акти: народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть.

Тема 2. Особи в цивільному праві й цивільних правовідносинах

1. Поняття і види осіб у цивільному праві

Поняття особи є родовим, тобто загальним поняттям для двох видів суб'єктів: фізичних осіб і юридичних осіб, які є суб'єктами цивільного права, а також можуть бути за певних умов, встановленими законом, учасниками цивільних правовідносин. Будь-який суб'єкт правовідносин, як правило, є суб'єктом цивільного права, але не завжди суб'єкт права може виступати суб'єктом правовідносин (це означає, що суб'єкт права не завжди є безпосереднім учасником певних цивільних відносин, але він є потенційним учасником тих відносин, що становлять предмет цивільного права, тобто має право в них виступити і тоді бути суб'єктом правовідносин).

Фізичними особами визнаються люди, а саме як учасники цивільних правовідносин – громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Тобто поняття фізичної особи рівнозначне поняттю людини (індивіда), фізичної (біологічної) істоти.

Юридичні особи – це підприємства, установи й організації, за якими законодавство визнає право мати суб'єктивні права й обов'язки і бути суб'єктами цивільних правовідносин.

2. *Поняття, ім'я та місце проживання фізичної особи*

Згідно зі ст. 24 ЦКУ людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. Під своїм ім'ям фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх (ч. 1 ст. 28 ЦКУ). При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти анонімно (без зазначення імені) (ч. 2 ст. 28 ЦКУ).

Місцем проживання фізичної особи є будь-яке приміщення, придатне для проживання (житловий будинок, квартира, гуртожиток, готель тощо) у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно або тимчасово. Фізична особа може мати кілька місць проживання (ч. 1, ч. 6 ст. 29 ЦКУ). Закон також визначає особливості правового режиму місця проживання неповнолітніх, а саме: фізична особа, що досягла чотирнадцяти років, вільно вибирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлені законом; місцем проживання особи у віці від десяти до чотирнадцяти років та яка не досягла десяти років є місце проживання її батьків (усиновителів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місця знаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає. При цьому для фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років можлива згода про місце проживання з батьками (усиновителем, опікуном), а у разі спору місце проживання визначається органом опіки та піклування або судом (ч. ч. 3, 4 ст. 29 ЦКУ); місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місце знаходження організації, яка виконує щодо неї функції опікуна (ч. 5 ст. 29 ЦКУ).

3. *Правосуб'єктність фізичної особи*

Можливість суб'єкта стати учасником цивільних правовідносин називається правосуб'єктністю. Складовими частинами правосуб'єктності є правоздатність і дієздатність.

Цивільна правоздатність – специфічна невід'ємна властивість людини, з якою вона вступає у світ у момент народження і яка забезпечуватиме її природне право на життя. Іншими словами, правоздатність фізичної особи – це її здатність мати права та обов'язки, яка виникає, як правило, з моменту її народження (тобто для визнання

людини правоздатною, необхідно, щоб вона народилася живою) та припиняється у момент її смерті. До моменту народження у дитини може виникнути правоздатність у встановлених законом випадках (наприклад, виникнення відносин щодо отримання спадкового майна). Зміст цивільної правоздатності фізичних осіб у сукупності становить систему їх соціальних, економічних, культурних та інших прав, визначених і гарантованих Конституцією України, ЦКУ, іншими нормативними актами. Коло прав, які має фізична особа, встановлено ст. 26 ЦКУ, вони становлять обсяг цивільної правоздатності фізичної особи. Загальне обмеження у правах фізичних осіб може бути пов'язано з тим, що володіння певними правами суперечить закону і моральним принципам суспільства. До того ж здатність мати окремі права для фізичної особи може бути пов'язана з досягненням певного віку (ст. 25 ЦКУ). З цього положення виходить, що правоздатність фізичної особи – це така категорія, що розвивається, наприклад, права користуватися та розпоряджатися певним майном, вибирати місце проживання настають з певного віку тощо.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність не тільки мати права та обов'язки, а й здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Цивільну дієздатність, таким чином, має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними (ст. 30 ЦКУ). Дієздатність тісно пов'язана із правоздатністю і визначається нею. Це обумовлено тим, що особа своїми діями має і здійснює лише ті права й обов'язки, можливість набуття яких входить до змісту правоздатності. Зміст дієздатності фізичної особи складають: можливість самостійного здійснення правочинів (правочиноздатність); можливість нести самостійну майнову відповідальність (деліктоздатність); можливість складати заповіт і бути спадкоємцем (тестаментоздатність); можливість обирати собі представника і самому виступати як представник (трансдієздатність); можливість займатися підприємницькою діяльністю (бізнес-дієздатність); можливість бути учасником сімейних відносин (шлюбно-сімейна дієздатність).

На відміну від цивільної правоздатності, яка ґарантується державою у певному обсязі, цивільна дієздатність пов'язана з активним волевиявленням фізичної особи стосовно набування певних прав. Закон передбачає три види цивільної дієздатності: часткова цивільна дієздатність; неповна цивільна дієздатність, повна цивільна дієздатність.

Часткова цивільна дієздатність визначається ст. 31 ЦКУ для фізичних осіб, які не досягли чотирнадцяти років (малолітніх осіб). Самостійно ці особи мають право вчиняти дрібні побутові правочини (дрібним побутовим правочин вважається, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість). Також малолітні особи мають право здійснювати немайнові права щодо результатів інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа не несе відповідальності за спричинену шкоду.

Неповна цивільна дієздатність визначається ст. 32 ЦКУ для осіб від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, вони мають право самостійно здійснювати права, передбачені ст. 31, а також: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом на своє ім'я. Неповнолітня особа може вчиняти інші правочини за згодою батьків (усиновителів) або піклувальників. Зокрема, щодо користування транспортними засобами, нерухомим майном необхідна письмова нотаріально посвідчена згода вказаних осіб, а також необхідна згода на розпорядження грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на ім'я неповнолітньої фізичної особи.

Неповнолітня особа самостійно відповідає за завдану нею шкоду іншій особі та за порушення договору, який уклала. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, тоді додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновителі, піклувальники) (ст. 33 ЦКУ).

Повна цивільна дієздатність фізичної особи згідно з ч.1 ст. 34 ЦКУ настає з вісімнадцяти років (повноліття). У визначених законом випадках повна цивільна дієздатність може наставати до вісімнадцяти років. При наданні фізичній особі повної цивільної дієздатності до наставання повноліття відбувається так звана емансипація у таких випадках: у разі реєстрації шлюбу фізичною особою, що не досягла повноліття, повна цивільна дієздатність настає з моменту реєстрації шлюбу, при цьому, якщо шлюб припиняється до досягнення фізичною особою вісімнадцяти років або визнається недійсним, повна цивільна дієздатність зберігається (ч. 2 ст. 34 ЦКУ); у разі досягнення фізичною особою шістнадцяти років, яка працює за трудовим договором або яка записана матір'ю або батьком за рішенням органу опіки та піклування за наявності заяви зацікавленої особи та письмової згоди її батьків (усиновителів або піклувальників),

якщо згоди немає, то повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду; у разі досягнення фізичною особою шістнадцяти років, яка бажає займатися підприємницькою діяльністю, їй може бути надана повна цивільна дієздатність за наявністю письмової згоди на це її батьків (усиновителів), піклувальника або органу опіки та піклування, повна цивільна дієздатність буде отримана фізичною особою з моменту державної реєстрації її як підприємця (частини 1, 2, 3 ст. 35 ЦКУ).

У визначених законом випадках може мати місце обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання її недієздатною.

До **обмеження цивільної дієздатності** фізичної особи можуть привести дві підстави: якщо вона страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (частини 1, 2 ст. 36 ЦКУ).

Обмежити дієздатність можна тільки в судовому порядку і лише щодо повнолітніх осіб. Цивільна дієздатність вважається обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

При обмеженні дієздатності фізичної особи для неї виникають певні правові наслідки, а саме: встановлюється піклування, і вона самостійно може здійснювати тільки дрібні побутові правочини; якщо вчинення правочинів щодо розпорядження майном виходить за межі дрібних побутових, то це можливо тільки за згодою піклувальника; одержання та розпорядження заробітною платою, пенсією або стипендією, іншими доходами обмежено дієздатної особи здійснюється піклувальником; особа самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, що вона уклала за згодою піклувальника, та за шкоду, завдану іншій особі.

Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи визначається Цивільно-процесуальним кодексом України (глава 2, розділ IV). У рішенні суду не визначається строк такого обмеження. Однак у разі одужання фізичної особи від психічного розладу до такого стану, що вона усвідомлює значення своїх дій та (або) може керувати ними, а також у разі припинення зловживань спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, суд відповідно до ст. 38 ЦКУ поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, тоді піклування над нею припиняється на підставі рішення суду.

Фізична особа може бути визнана судом **недієздатною** за такою підставою як хронічний, стійкий психічний розлад, нездатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦКУ).

Позбавити дієздатності можна і неповнолітню особу, а також фізичну особу, яка за рішенням суду була обмежена у дієздатності внаслідок психічного розладу, який суттєво впливав на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними за умови, що її психічний стан значно погіршився, а психічний розлад набув стійкого, хронічного характеру. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною (ст. 40 ЦКУ). Порядок визнання фізичної особи недієздатною визначається у главі 2, розділі IV Цивільно-процесуального кодексу України.

Правовими наслідками визнання фізичної особи недієздатною є: над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка; вона позбавляється права на вчинення будь-якого правочину; усі правочини від імені недієздатної фізичної особи та у її інтересах вчиняє її опікун, який несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою (ст. 41 ЦКУ).

У рішенні суду не зазначається, на який час фізична особа визнана недієздатною. Але якщо її психічний стан буде покращений до такого ступеня, що вона буде здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд може поновити цивільну дієздатність особи за позовом опікуна або органу опіки та піклування (ст. 42 ЦКУ). Порядок поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, що була визнана судом недієздатною, встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України (ч. 4 ст. 241).

4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою і оголошення фізичної особи померлою

Згідно з ч. 1 ст. 43 ЦКУ статус «безвісно відсутньою» для фізичної особи встановлюється за рішенням суду на підставі відсутності її протягом одного року за місцем постійного проживання і якщо немає відомостей про місце її перебування. Порядок визнання фізичної особи безвісно відсутньою встановлюється Цивільно-процесуальним кодексом України (глава 4, розділ IV). Цей порядок передбачає подання заяви про таке визнання, у якій зазначається мета (наприклад, для захисту інтересів особи, яку

за законом безвісно відсутня особа повинна була утримувати). Відповідно до ч. 1 ст. 44 ЦКУ над майном безвісно відсутньої особи нотаріусом встановлюється опіка за останнім місцем її проживання на підставі рішення суду після опису належного їй майна.

Скасування визнання фізичної особи безвісно відсутньою відбувається, якщо фізична особа з таким статусом з'явилася або стало відомо місце її перебування. У такому випадку суд за місцем перебування фізичної особи, що була визнана безвісно відсутньою, або суд, що прийняв рішення про визнання її такою, за її заявою або заявою іншої зацікавленої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою (ст. 45 ЦКУ).

Фізична особа може бути **оголошена судом померлою** за умови, що за місцем її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років. Але якщо фізична особа пропала безвісти за обставин, які загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від нещасного випадку (землетрус, повідь тощо), то оголошена судом померлою фізична особа може бути протягом шести місяців після певного нещасного випадку. А якщо фізична особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, вона може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців. Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішення суду про це або від дня її вірогідної смерті (ст. 46 ЦКУ). Порядок оголошення фізичної особи померлою встановлюється у главі 4, розділі IV Цивільно-процесуального кодексу України.

Згідно зі ст. 47 ЦКУ правовими наслідками оголошення фізичної особи померлою є такі: 1) вони прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті фізичної особи, тобто відкривається спадщина відповідно до ч. 1 ст. 1220 ЦКУ; 2) спадкоємці не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини, при цьому нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або були одержані відомості про місце її перебування, то суд, що прийняв рішення про це або суд за місцем перебування фізичної особи, скасовує рішення про оголошення цієї фізичної особи померлою (ч. 1 ст. 48 ЦКУ).

Фізична особа, яка була оголошена померлою, незалежно від часу своєї появи має право вимагати повернення свого майна від особи,

яка володіє цим майном, якщо воно зберіглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю (правовий режим набувальної давності визначається ст. 344 ЦКУ), а також грошей і цінних паперів на пред'явника. Якщо до певної особи перейшло майно за відплатним договором, то вона повинна його повернути до фізичної особи, яку було оголошено померлою у тому випадку, коли певна особа знала, що остання жива. У разі неможливості повернути майно в натурі, відшкодовується вартість цього майна. Майно, що перейшло у власність держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади і було реалізовано ними, повертається фізичній особі, яка була оголошена померлою, у вигляді суми, отриманої за реалізацію (частини 2,3,4 ст. 48 ЦКУ).

Від оголошення фізичної особи померлою слід відрізнити встановлення судом факту смерті фізичної особи (п. 8 ч. 1 ст. 256 Цивільно-процесуального кодексу), коли є докази смерті фізичної особи в певний час і за певних обставин, але органи реєстрації актів цивільного стану (РАЦСу) відмовляють заявнику у реєстрації смерті.

5. Опіка і піклування як форми правового захисту

Опіка і піклування – це форми правового захисту особистих немайнових і майнових прав фізичних осіб, які через об'єктивні причини не можуть самостійно захищати свої законні інтереси.

Опіка як форма правового захисту встановлюється над малолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, які визнані за рішенням суду недієздатними (ст. 58 ЦКУ). Опіка може встановлюватися не тільки над фізичною особою, а також над майном фізичної особи, визнаної на підставі рішення суду безвісно відсутньою, а також майном фізичної особи, місце перебування якої невідомо (статті 44, 74 ЦКУ).

Піклування як форма правового захисту встановлюється над неповнолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування, і фізичними особами, цивільна дієздатність яких обмежена (ст. 59 ЦКУ).

Опіка і піклування встановлюються судом, а також органами опіки і піклування. Відповідно до ст. 60 ЦКУ суд встановлює опіку над малолітньою особою та фізичною особою у разі визнання її недієздатною та призначає опікуна за поданням органу опіки і піклування. Піклування

суд встановлює над фізичною особою у випадку обмеження її дієздатності, а також над неповнолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування, та призначає піклувальника за поданням органу опіки піклування. Орган опіки і піклування згідно зі ст. 61 ЦКУ встановлює опікуна чи піклувальника у всіх інших випадках, не пов'язаних із судовою процедурою.

Опікуном або піклувальником може бути призначена фізична особа з повною цивільною дієздатністю лише за її письмовою заявою, як правило, з осіб, що перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним з урахуванням особистих стосунків між ними та можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника. При призначенні опікуна для малолітньої особи і піклувальника для неповнолітньої особи враховується бажання підопічних, при цьому останнім може бути призначено один або декілька опікунів чи піклувальників.

Опікуном або піклувальником не може бути фізична особа: позбавлена батьківських прав, якщо останні не були поновлені; поведінка та інтереси котрої суперечать інтересам фізичної особи, яка потребує опіки або піклування.

До обов'язків опікуна закон відносить: піклування про підопічного, створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом і лікуванням; якщо підопічний – це малолітня особа, то дбати про її виховання, навчання та розвиток; приймати міри щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного; здійснювати управління майном особи у його інтересах, враховувати бажання малолітньої підопічної особи, якщо вона може самостійно визначити свої потреби та інтереси; з дозволу органу опіки і піклування здійснювати управління майном, яке цього постійно потребує, або передати майно за договором в управління іншій особі; здійснювати витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного за рахунок пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного тощо.

Опікун має право: вимагати повернення підопічного від осіб, які тримають його без законної підстави; вчиняти правочини від імені та в інтересах підопічного; отримувати плату за виконання своїх обов'язків.

Однак певні правочини опікун не має право здійснювати, тобто: сам опікун, його дружина (чоловік) та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укладати з підопічним договорів, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички; опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного, а також мати зобов'язання щодо отримання поруки від його імені.

До обов'язків піклувальника закон відносить такі: дбати про створення для підопічного необхідних побутових умов, про його виховання, навчання і розвиток; дбати про лікування фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена; приймати міри щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Піклувальник має право: дати згоду на вчинення підопічним певних правочинів відповідно до ч. 2 ст. 32, ч. 3 ст. 37 ЦКУ; на отримання плати за виконання ним своїх обов'язків (ст. 73 ЦКУ).

Звільнення опікуна та піклувальника від виконання обов'язків відбувається за таких обставин: за заявою опікуна або піклувальника, яка розглядається органом опіки та піклування протягом одного місяця (при цьому особа виконує повноваження опікуна або піклувальника до винесення рішення про звільнення її від повноважень опікуна або піклувальника чи до закінчення місячного строку від дня подання заяви, якщо вона не була розглянута протягом цього строку); за заявою особи, над якою встановлено піклування; за заявою органу опіки та піклування суд може звільнити особу від повноважень опікуна або піклувальника у разі невиконання нею своїх обов'язків, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу з цивільного захисту (ст. 75 ЦКУ).

Відповідно до ст. 76 ЦКУ **опіка припиняється** у разі: передання малолітньої особи батькам (усиновителям); досягнення підопічним чотирнадцяти років (у цьому випадку особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього); поновлення цивільної дієздатності особи, що була визнана недієздатною.

Відповідно до ст. 77 ЦКУ **піклування припиняється** у разі: досягнення фізичною особою повноліття; реєстрації шлюбу неповнолітньою особою; надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

6. Фізична особа-підприємець

Здійснювати підприємницьку діяльність, що не заборонена законом, має право фізична особа, як правило, з повною цивільною дієздатністю за віком (хоча згідно з ч. 3 ст. 35 ЦКУ повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і хоче займатися підприємницькою діяльністю, причому бути зареєстрованою така особа як підприємець може за наявності письмової згоди батьків (усиновителів) піклувальників або органу опіки і піклування) та за психічним станом.

Фізична особа має право на підприємницьку діяльність тільки за умови її державної реєстрації у встановленому законодавством порядку. До підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин (статті 50, 51 ЦКУ).

Обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюється Конституцією України і законом, зокрема ч. 2 ст. 42 Основного Закону передбачає: підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Відповідно до ст. 54 ЦКУ, якщо фізична особа-підприємець визнана безвісно відсутньою, недієздатною чи її цивільна дієздатність обмежена або якщо власником майна, яке використовується у підприємницькій діяльності, стала неповнолітня або малолітня особа, орган опіки та піклування може призначити управителя цього майна на підставі договору про управління майном. У договорі про управління майном встановлюються права та обов'язки управителя, він має діяти від свого імені в інтересах особи, яка є власником майна. При цьому орган опіки та піклування здійснює контроль за діяльністю управителя майном відповідно до правил про контроль за діяльністю опікуна і піклувальника. Цей договір припиняється, якщо відпали обставини, на підставі яких він був укладений.

Цивільно-правова відповідальність фізичної особи-підприємця полягає в тому, що особа відповідає за зобов'язаннями усім своїм майном, окрім майна, на яке згідно з законом не може бути звернене стягнення. До того ж, якщо фізична особа-підприємець перебуває у шлюбі, вона відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними із підприємницькою діяльністю, не тільки усім своїм особистим майном, а й часткою у праві спільної сумісної власності подружжя, яке належатиме їй при поділі цього майна (ст. 52 ЦКУ).

Статтю 50-1 ЦКУ передбачаються обов'язки фізичної особи-підприємця за зобов'язаннями, що пов'язані з припиненням підприємницької діяльності. Фізична особа-підприємець може припинити свою діяльність за особистим рішенням, про що письмово повідомляє державного реєстратора, а також кредиторів, якщо вони є. Також відомості про припинення підприємницької діяльності відповідної особи публікуються у спеціалізованому друкованому засобі масової інформації. Фізична особа-підприємець може визнати вимоги кредиторів, а може й ні, про це вона має письмово повідомити останніх не пізніше п'ятнадцяти днів з дня отримання певних вимог. Якщо вимоги певного кредитора не

визнано повністю або частково фізичною особою-підприємцем, то кредитор має у місячний строк з моменту отримання відповіді про невизнання вимог звернутися з позовом до суду щодо цього. Якщо кредитор не вчинив позов або у позовних вимогах суд відмовив, то борги визнаються погашеними. Відповідно до ст. 53 ЦКУ фізична особа, яка не спроможна задовільнити вимоги кредиторів, може бути визнана банкрутом.

Частиною 4 ст. 50-1 ЦКУ визначається черговість відносно задоволення вимог кредиторів, а ч. 5 цієї ж норми передбачається, що підприємницька діяльність фізичної особи-підприємця є припиненою з дати внесення свідчень про це у Єдиний державний реєстр юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців.

7. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин

Поряд із громадянами (та іншими фізичними особами) учасниками цивільних правовідносин можуть бути і організації, які самостійно беруть участь у цивільному обороті та мають статус юридичної особи. **Юридична особа** – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, має відокремлене майно, може від свого імені набувати цивільних прав та обов'язків, нести самостійну майнову відповідальність і бути позивачем і відповідачем у суді. Таким чином, як і фізична особа, юридична особа наділяється певною правосуб'єктністю, тобто має правоздатність і дієздатність (ст. 80 ЦКУ).

Цивільна **правоздатність** юридичної особи – це її здатність мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, що за своєю природою можуть належати тільки людині, виникає вона з моменту створення юридичної особи і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення. Обмежити цивільну правоздатність юридичної особи можна тільки за рішенням суду. Однак для юридичних осіб певним обмеженням щодо здійснення окремих видів діяльності, перелік яких встановлюється законом, є необхідність одержати спеціальний дозвіл (ліцензію) (ст. 91 ЦКУ).

Цивільна **дієздатність** юридичної особи полягає у тому, що вона набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які створюються та діють відповідно до установчих документів (установчими документами юридичних осіб є, як правило статут або засновницький договір, у певних випадках установчий акт) та закону. У встановлених законом випадках юридична особа може набувати цивільних прав та

обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників. Будь-яке представництво від імені юридичної особи має відбуватися у її інтересах, добросовісно і розумно, без перевищення повноважень. Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, тоді вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі (ст. 92 ЦКУ).

ЦКУ передбачає **види** юридичних осіб залежно від порядку їх створення, а саме: юридичні особи приватного права і юридичні особи публічного права (ч. 2 ст. 81), а також організаційно-правові форми юридичних осіб, а саме: товариства, установи та інші форми, встановлені законом (ч. 1 ст. 83 ЦКУ).

Відповідно до ч. 2 ст. 83 ЦКУ **товариством** є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено і однією особою, якщо інше не встановлено законом. У свою чергу, товариство поділяється на підприємницькі та непідприємницькі. Підприємницькими товариствами є такі товариства, що здійснюють підприємницьку діяльність з метою отримання прибутку та наступного його розподілу між учасниками. Підприємницькі товариства можуть бути створені лише як господарські товариства (акціонерне товариство, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство) або виробничі кооперативи (ст. 84 ЦКУ). Особливості створення та функціонування акціонерних товариств (**АТ**), товариств з обмеженою відповідальністю (**ТОВ**), товариства з додаткової відповідальністю (**ТДВ**) визначаються відповідно до Законів України «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Непідприємницькі товариства – це такі товариства, що не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (ст. 85 ЦКУ). Непідприємницькі товариства (кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи, як визначається ст. 86 ЦКУ, можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Відповідно до ч. 3 ст. 83 ЦКУ **установою** є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які беруть участь в управлінні нею шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, але ЦКУ визначається порядок створення юридичних осіб, а саме приватного права (частини 2, 3 ст. 81 ЦКУ)

Правовий режим **створення юридичних осіб** визначається ст. 87 ЦКУ, перш за все він передбачає необхідність розроблення установчих документів, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлено інший порядок їх затвердження. Юридична особа приватного права може створюватися та діяти на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, який після його прийняття учасниками стає установчим документом. Однак засновники (учасники) юридичної особи, що були створені на підставі модельного статуту, можуть у встановленому законом порядку затвердити свій статут, який є установчим документом та провадити діяльність на його підставі. Установчим документом для товариств є статут або засновницький договір. Якщо товариство створено однією особою, то воно діє на підставі статуту, затвердженого цією особою. Для створення установи однією (засновником) або кількома особами (засновниками) затверджується установчий акт.

Статтею 88 ЦКУ передбачаються певні **вимоги** до змісту установчих документів. Зокрема у статуті товариства необхідно зазначити найменування юридичної особи, органи управління товариством, їх компетенцію, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього. ЦКУ або іншими законами можуть бути визначені додаткові вимоги щодо змісту статуту. У засновницькому договорі товариства визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо створення, умови передання товариству майна учасників, якщо додаткові вимоги щодо змісту засновницького договору не встановлені ЦКУ або іншими законами. В установчому акті установи вказується її мета, визначається майно, яке передається установі і є необхідним для досягнення мети, структура управління установою. Установчий акт може міститися в заповіті, але якщо в ньому відсутні окремі із зазначених вище положень, то їх встановлює орган, що здійснює державну реєстрацію.

У ч. 4 ст. 87 ЦКУ прописано, що юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації. Статтею 89 ЦКУ щодо державної реєстрації визначається, що юридична особа підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом, а дані державної реєстрації включаються до єдиного державного реєстру, відкритого для загального

ознайомлення. Відмовити у державній реєстрації можна тільки на підставах, визначених законом, і цю відмову зацікавлена особа може оскаржити в суді. За фактом державної реєстрації певні відомості про юридичну особу вносяться до єдиного державного реєстру, а саме щодо її: організаційно-правової форми, найменування, місцезнаходження, органів управління, філії та представництва, мети установи (якщо це установа), а також інші відомості, встановлені законом. Зміни до установчих документів юридичної особи, які стосуються відомостей, включених до єдиного державного реєстру, набирають чинності для третіх осіб з дня їх державної реєстрації, а юридичні особи та їх учасники не мають права посилалися на відсутність державної реєстрації певних змін у відносинах із третіми особами, які діяли з урахуванням цих змін.

Окрім ЦКУ порядок створення та державної реєстрації юридичної особи визначається Законом «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р., а також щодо АТ, ТОВ і ТДВ, відповідно, зазначеними вище законами «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 р., «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 06.02.2018 р.

Юридична особа повинна мати своє найменування та певне (юридичну адресу) місцезнаходження.

Найменування юридичної особи має містити інформацію про її організаційно-правову форму, назву, характер діяльності. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування (наприклад, Відкрите акціонерне товариство (ВАТ) «Новий стиль» тощо). Найменування юридичної особи вказується в її установчих документах і вноситься до єдиного державного реєстру під час реєстрації. Юридична особа не має права використовувати найменування іншої юридичної особи (ст. 90 ЦКУ), оскільки комерційне найменування – це об'єкт права інтелектуальної власності, його охорона забезпечується нормами цієї підгалузі (гл. 43 ЦКУ).

Місцезнаходженням юридичної особи є фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого провадиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління та обліку (ст. 93 ЦКУ).

Юридична особа може мати відокремлені підрозділи, такі як **філії** та **представництва**. Вони не є юридичними особами, діють на підставі положення, що затверджено юридичною особою, яка їх створила, і переданого нею майна. Відомості про відокремлені підрозділи включаються до єдиного державного

реєстру. Керівники філій і представництв призначаються відповідною юридичною особою і діють на підставі виданої нею довіреності. Отже, філія відповідно до ч. 1 ст. 95 ЦКУ – це відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій. Представництвом відповідно до ч. 2 ст. 95 ЦКУ є відокремлений підрозділ юридичної особи, розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи.

ЦКУ визначається самостійна відповідальність юридичних осіб за зобов'язаннями усім належним їй майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи і навпаки, крім випадків, встановлених установчими документами і законом. Зокрема, юридична особа відповідає за зобов'язаннями її учасників (засновників), що пов'язані з її створенням, тільки у разі наступного схвалення їхніх дій відповідним органом юридичної особи. Особи, що створюють юридичну особу, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до її державної реєстрації.

Припинення юридичної особи може бути здійснено у двох формах: шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або шляхом ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до правонаступників. Юридична особа вважається такою, що припинилася, за фактом запису про це у єдиному державному реєстрі (ст. 104 ЦКУ). Законом також встановлюється порядок припинення юридичної особи при ліквідації та особливості реалізації всіх способів її реорганізації (статті 105 – 111 ЦКУ).

8. Участь держави, Автономної Республіки Крим і територіальних громад у цивільних відносинах

Держава і територіальні громади на рівних правах можуть брати участь у цивільних правовідносинах, створювати певні юридичні особи публічного права (держава – державні підприємства, навчальні заклади тощо; територіальні громади – комунальні підприємства, навчальні заклади тощо) та певні юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо).

Держава діє, тобто набуває і здійснює цивільні права і обов'язки, через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої

законом, а територіальні громади – через органи місцевого самоврядування в межах їх компетенції, встановленої законом.

Як держава, так і територіальні громади за своїми зобов'язаннями відповідають своїм майном, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення.

Тема 3. Об'єкти цивільних прав як елемент цивільних правовідносин

1. Поняття і види об'єктів цивільних прав

Під **об'єктом** цивільних прав розуміють все те, з приводу чого суб'єкти вступають у цивільні правовідносини. Безоб'єктних цивільних правовідносин не існує (такі відносини не мають сенсу), тому вони є їх обов'язковим елементом.

Відповідно до ст. 177 ЦКУ визначаються **види об'єктів** цивільних прав, що відрізняються за правовим режимом і цільовим призначенням, а саме: речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права; результати робіт; послуги; результати інтелектуальної творчої діяльності; інформація. Також законодавець визначає, що об'єктами можуть бути інші матеріальні й нематеріальні блага.

Залежно від оборотоздатності відповідно до ст. 178 ЦКУ об'єкти цивільних прав можна поділити за такими **видами**: вилучені з цивільного обороту, такі, що не можуть бути предметом цивільно-правових правочинів (наприклад, стратегічна зброя, національні бібліотеки, підроблені грошові знаки тощо); обмежені в цивільному обороті, що можуть належати лише певним його учасникам і їх використання можливе тільки за спеціальним дозволом (наприклад, газова зброя, отрута сильної дії, певні медичні препарати); не обмежені в обороті або такі, що не є невід'ємними від фізичної або юридичної особи, тобто які можуть вільно відчужуватися (переходити у власність за різними підставами, тобто за договорами купівлі-продажу, дарування тощо).

2. Матеріальні об'єкти

До матеріальних об'єктів відносять речі. **Річчю** є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦКУ). Речі можуть бути рухомі та нерухомі, подільні та

неподільні, визначені індивідуальними або родовими ознаками, споживні та неспоживні, може бути головна річ і приналежність.

До **нерухомих речей** законодавець відносить земельні ділянки, а також об'єкти, що на них розташовані, переміщення яких є неможливим без їх знецінення і зміни призначення. Режим нерухомості може бути поширений на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти та інші речі, що підлягають державній реєстрації. Згідно з ч. 3 ст. 191 ЦКУ підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю. Рухомими є такі речі, які можна вільно переміщувати у просторі. Обов'язковість державної реєстрації права власності та інших речових прав на нерухомі речі, на їх виникнення, перехід і припинення визначається ст. 182 ЦКУ.

Подільні речі – це такі речі, які можна поділити без втрати їх цільового призначення, а відповідно неподільні речі є такими, які не можна поділити без втрати їх цільового призначення (ст. 183 ЦКУ).

Визначеною індивідуальними ознаками є така річ, що наділена тільки їй властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, що її індивідуалізують (наприклад, речі, що єдині у своєму роді, такі, як скрипка Страдіварі, або індивідуалізовані у процесі вибору). А з родовими ознаками річ вважається такою, якщо вона має властиві усім речам того ж роду ознаки та може вимірюватися числом, вагою, мірою (замінні речі, сільськогосподарські продукти, будівельні матеріали тощо) (ст. 184 ЦКУ).

Споживною є така річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді (наприклад, продукти харчування). Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу (наприклад, одяг, транспорт, будівля тощо) (ст.185 ЦКУ).

Річ, яка призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Причому головна річ і приналежна є, як правило, самостійними окремими речами, але головна має самостійне значення, а приналежна – лише допоміжне і слугує для використання головної речі (наприклад, картина і рама до неї) (ст.186 ЦКУ).

Законом також визначається правовий режим **складної** речі та її складових частин. Відповідно до ст. 188 ЦКУ складна річ – це така, що з кількох речей утворює єдине ціле. А правочини, вчинені щодо складної речі, поширюються на всі її складові частини, якщо інше не встановлено договором. Складовою ж частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення. Таким

чином, при переході прав на річ її складові частини не підлягають відокремленню (ст. 187 ЦКУ).

Особливий правовий режим визначається ЦКУ для тварин (ст. 180), для таких речей, як майно (ст. 190), гроші (ст. 192), валютні цінності (ст. 193), цінні папери (статті 194 – 198).

Тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом, також встановлюються законом правила поведінки з ними. А тварини, що занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановленому законом.

Майно також є особливим об'єктом, до якого можна віднести окрему річ, сукупність речей, а також майнові права і обов'язки, які є неспоживною річчю і визнаються речовими правами.

Гроші є законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України. Грошовою одиницею України є гривня. Іноземна валюта може використовуватися в Україні, але тільки у випадках і порядку, встановлених законом.

Види майна, що вважаються валютними цінностями та порядок вчинення правочинів з ними, визначаються законом.

Цінним папером є документ установленної форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має право на цінний папір, та передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір і прав за цінним папером іншим особам. Законодавством визначаються групи і види цінних паперів, вимоги до цінного паперу, права на цінний папір і права за цінним папером, виконання зобов'язань за цінним папером.

Відповідно до ст. 189 ЦКУ визначається правовий режим продукції, плодів і доходів, якими є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю. Продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

3. Нематеріальні блага

До об'єктів цивільних прав, що становлять **нематеріальні блага**, законодавець відносить результати інтелектуальної творчої діяльності (ст. 199 ЦКУ), інформацію (ст. 200 ЦКУ), особисті немайнові блага (ст. 201 ЦКУ).

Результати інтелектуальної творчої діяльності – це об’єкти права інтелектуальної власності, яким присвячена книга четверта у складі ЦКУ. Наприклад, до цих об’єктів відносять літературні та художні твори, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки та інші. Їх повний перелік визначається ст. 420 ЦКУ. Однак не коректно казати, що самі об’єкти є нематеріальними, оскільки нематеріальними є особисті немайнові права на них (зокрема право авторства та інші права, визначені ст. 423 ЦКУ), які належать суб’єктам, що їх створили, а самі об’єкти як результати інтелектуальної творчої діяльності мають бути закріплені на матеріальному носії та можуть бути використані у цивільному обороті у зв’язку з реалізацією певних майнових прав на них (ст. 424 ЦКУ).

Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді, порядок її використання та захисту прав на неї встановлюється законом. Суб’єкт відносин у сфері інформації може вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями, відповідно до статей 22, 23 ЦКУ.

Особистими немайними благами, які охороняються цивільним законодавством, є такі їх групи: здоров’я, життя, честь, гідність, ділова репутація; ім’я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості та інші блага. Відповідно до ч. 1 ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Розділ 3. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

Тема 1. Загальні засади захисту цивільних прав та інтересів

Захист цивільних прав та інтересів – це правомірна реакція учасників цивільних відносин на правопорушення. Відповідно до ст. 15 ЦКУ кожна особа має право на захист свого цивільного права у випадку його порушення, невизнання або оспорювання і право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Формою такого захисту є нормативно визначений порядок здійснення відповідних дій суб’єктами цивільного права або державними органами, спрямований на відновлення порушеної майнової чи немайнової сфери законних прав та інтересів управомоченої особи. Розрізняють юрисдикційні (захист у судовому порядку, органами державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом

місцевого самоврядування, нотаріусом) та неюрисдикційні форми захисту (самозахист) порушених суб'єктивних прав.

Класифікація захисту цивільних прав можлива за різними підставами: залежно від способів, форм, порядку захисту.

Зокрема залежно від порядку захисту цивільних прав можна виділити: судовий захист (передбачений ст. 55 Конституції України, ст. 16 ЦКУ); захист в адміністративному порядку (ст. 17 ЦКУ); захист нотаріусом (ст. 18 ЦКУ); захист за допомогою інших державних і міжнародних установ (зокрема, прокуратурою, Уповноваженим Верховною Радою з прав людини, Європейським судом з прав людини після використання всіх національних засобів правового захисту).

Підставами для захисту цивільного права є його порушення, невизнання або заперечування.

Порушення цивільного права – це результат протиправних дій, унаслідок яких воно зменшилося або було ліквідоване, що позбавляє його носія можливості реалізувати це право повністю або частково.

Статтю 16 ЦКУ визначаються способи захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів судом. Під **способом** захисту суб'єктивного права розуміють встановлений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного правового впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфер. Отже, у ч. 2 ст. 16 ЦКУ прописано, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: «визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує права; відновлення становища, яке існувало до порушення права, примусове виконання обов'язку у натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної немайнової шкоди; визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб». В цій нормі також зазначено, що «суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом», тобто ці способи захисту суб'єктивного права законодавець не визнає як вичерпані.

Тема 2. Захист цивільних прав та інтересів юрисдикційними органами

Юрисдикційні форми захисту цивільних прав та інтересів полягають у здійсненні відповідних дій у межах визначеної законодавством компетенції судами, органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування і нотаріусом.

Судові органи, що здійснюють захист цивільних прав та інтересів в Україні, визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема це місцеві суди (місцеві загальні суди (окружні) місцеві господарські суди (окружні)), апеляційні суди (апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення, апеляційні господарські суди), вищі спеціалізовані суди (Вищий антикорупційний суд, Вищий суд з питань інтелектуальної власності), Верховний Суд. Слід зазначити, що певні категорії цивільних справ можуть розглядати третейські суди, що не входять у систему державного правосуддя. Порядок розглядання справ у цих судах визначається Законом України «Про третейські суди».

Відповідно до ст. 17 ЦКУ здійснювати захист цивільних прав та інтересів може **Президент України**, орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування у межах їх повноважень, що визначені Конституцією України та відповідними законами. Рішення, прийняті цими органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення в суд з метою їх захисту.

Суд, у свою чергу, згідно зі ст. 21 ЦКУ може визнати незаконним і скасувати правовий акт індивідуальної дії та нормативно-правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, якщо їх зміст суперечить актам цивільного законодавства і порушує цивільні права та інтереси.

Захист цивільних прав **нотаріусом** передбачається ст. 18 ЦКУ, згідно з якою нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення напису на борговому документі у випадках і в порядку, установлених законом (зокрема, нормами ЦКУ, Законом України «Про нотаріат» тощо).

Статтями 22, 23 ЦКУ визначається правовий режим відшкодування майнової шкоди (збитків) і моральної шкоди суб'єктами цивільних прав.

Збитками є: втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також втрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (це реальні збитки, при цьому відшкодування їх має бути здійснено в повному обсязі, за винятком випадків, встановлених договором або законом); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено (це упущена вигода, при цьому розмір її відшкодування не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право). Майнова шкода може бути відшкодована в натурі (залежно від обставин справи або на вимогу особи, якій було завдано шкоду). Відшкодувати шкоду в натурі означає передати речі того ж роду та тієї ж якості або полатити пошкоджену річ тощо.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди в тому випадку, коли на її відшкодування є підстави в певної особи. Розмір моральної шкоди не залежить від розміру майнової шкоди. Моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї та близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб, при визначенні її розміру враховуються вимоги розумності й справедливості. Також розмір залежить від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вона є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення.

Тема 3. Самозахист цивільних прав

Самозахист є основною неюрисдикційною формою захисту цивільних прав та інтересів, що передбачається ч. 5 ст. 55 Конституції України, а саме в нормі прописано: кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Також правовий режим і порядок застосування цього способу визначається ст. 19 ЦКУ. **Самозахистом** є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, до того ж спрямовані на реалізацію дозволеної можливої поведінки управомоченої особи, припинення правопорушення й відновлення належного стану відносин у майновій і немайновій сферах.

Способи самозахисту можуть вибиратися самою особою чи встановлюватися договором або законом, при цьому вони мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, спричиненими цим порушенням.

Застосування самозахисту як міри захисту порушеного права може здійснюватися: після порушення цивільного права (наприклад, згідно зі ст. 594 ЦКУ таким способом самозахисту може бути притримання речі кредитором у себе до того часу, поки боржник не виконає зобов'язання щодо відшкодування пов'язаних з нею витрат); превентивно, з метою запобігання настанню несприятливих для управомоченої особи

наслідків (зокрема, відповідно до ст. 592 ЦКУ заставодержатель має право вимагати дострокового виконання зобов'язання від заставодавця, забезпеченого заставою в певних випадках, наприклад, якщо заставодавець передає предмет застави іншій особі без згоди заставодержателя, якщо одержання такої згоди було необхідне).

Розділ 4. ПРАВОЧИНИ І ПРЕДСТАВНИЦТВО

Тема 1. Правочини

Відповідно до ч. 1 ст. 202 ЦКУ **правочином** є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Класифікувати правочини можна за різними **ознаками**: перш за все за кількістю осіб, що є сторонами правочинів, їх поділяють на односторонні та дво- чи багатосторонні (договори), односторонніми правочинами є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами, а дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін (частинами 3, 4 ст. 202 ЦКУ); залежно від наявності або відсутності в правочині зустрічного обов'язку однієї сторони стосовно іншої сторони правочини поділяють на відплатні та безвідплатні; залежно від моменту, з якого правочин вважається укладеним, виділяють консенсуальні правочини (коли правочин є укладеним з моменту досягнення згоди сторін за його умовами) і реальні правочини (коли крім згоди сторін необхідне реальне передання будь-якої речі від однієї сторони іншій стороні); залежно від наявності або відсутності правових підстав, які впливають із змісту правочинів, їх можна поділити на каузальні (від лат. Causa – підстава або мета) і абстрактні, більшість правочинів каузальні; залежно від визначення строку дії правочини визначаються як строкові й безстрокові; виділяють правочини, які базуються на довірчих відносинах між суб'єктами, це так звані фидуціарні правочини (від лат. Fiducia – довіра), наприклад правочин як доручення; правочини, які можуть бути реалізовані тільки за певними умовами, – умовні.

Основною ознакою правочину є його правомірність. Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочинів, визначаються ст. 203 ЦКУ: зміст правочину не може суперечити актам цивільного законодавства, інтересам держави, суспільства та його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; наявність волевиявлення учасника правочину; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновителями), не

може суперечити правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх або непрацездатних дітей.

Форма правочину може бути усною, письмовою (електронною), нотаріальною. Сторони мають права вибирати форму правочину, якщо для певних видів правочинів вона не встановлюється законом. У випадках, установлених договором або законом, воля сторін до вчинення правочину може виражатися мовчанням (ст. 205 ЦКУ).

Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочини, для яких недодержання письмової форми має наслідок їх недійсності (ч. 1 ст. 206 ЦКУ) або за домовленістю сторін, якщо це не суперечить договору або закону (ч. 3 ст. 206 ЦКУ).

Щодо **письмової** форми правочину визнаються вимоги і правочини, які можуть вчинятися тільки в письмовій формі (статті 207, 208 ЦКУ).

Отже, правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі: якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони; якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку; якщо він підписаний стороною (сторонами), а правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства.

Законодавець передбачає спеціальний правовий режим для здійснення підпису правочинів у різних випадках. Так, факсимільне відтворення підпису при вчиненні правочину або інше копіювання, електронний підпис або інші аналоги власноручного підпису допускаються у випадках, установлених законом або за письмовою згодою сторін, у яких мають бути зразки відповідних підписів. А якщо фізична особа через хворобу або фізичну ваду не може здійснити підпис тексту правочину власноручно, то за її дорученням і у її присутності це може зробити інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину, який не посвідчується нотаріально, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Тільки в письмовій формі необхідно вчиняти такі правочини: між юридичними особами; між фізичною та юридичною особою, крім випадків встановлених законом (ч. 1 ст. 206 ЦКУ); між фізичними особами на суму, що перевищує у двадцять і більше разів неоподаткований мінімум доходів громадян за винятком випадку укладання правочинів згідно з ч.1 ст. 206 ЦКУ та інші.

Нотаріальна форма для певних видів правочинів передбачається законом, але може мати місце за домовленістю сторін.

Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення нотаріальної дії (ст. 1259 ЦКУ визначає випадки посвідчення посадовою особою заповіту), шляхом вчинення на документі посвідчувального напису. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин за її участю може бути нотаріально посвідчений (ст. 209 ЦКУ). Підпис іншої особи за фізичну особу, що хвора (має вади) і не може ставити підпис власноручно на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє (ч. 4 ст. 207 ЦКУ).

Певні правочини у випадках, установлених законом, підлягають **державній реєстрації** і вважаються укладеними тільки з моменту державної реєстрації (ст. 210 ЦКУ).

Законом передбачаються правочини, правові наслідки яких можуть мати місце тільки у зв'язку з настанням відкладної обставини або скасувальної обставини, тобто такої, що не відомо, настане вона чи ні. У таких випадках сторони мають право змінити права та обов'язки або припинити їх.

Сторони правочину мають право тлумачення його змісту, про тлумачення правочину на вимогу однієї або обох сторін може постановити рішення суд (ст. 213 ЦКУ). Сторони також мають право на відмову від правочину, якщо інше не встановлено законом, за винятком випадків порушення прав інших осіб такою відмовою (ст. 214 ЦКУ).

ЦКУ визначаються правові наслідки недотримання сторонами при здійсненні правочину вимог закону. **Підстави недійсності правочину**, якими відповідно до ст. 215 ЦКУ є: недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які визначають дійсність правочину (ст. 203 ЦКУ); недійсність правочину, встановлена законом (нікчемний правочин), але у встановлених законом випадках нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним; якщо одна із сторін заперечує дійсність правочину на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Отже, наслідки недійсного правочину є такі: кожна із сторін має повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування; підлягають відшкодуванню винною стороною завдані збитки і моральна шкода.

Правові наслідки нікчемного правочину не можуть змінюватися за домовленістю сторін. Вимога щодо застосування наслідків недійсності

правочину може бути пред'явлена будь-якою зацікавленою особою, до того ж суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Недійсність окремих частин правочину не має наслідком недійсність інших її частин і правочину в цілому, якщо можна припустити вчинення правочину без недійсної частини.

Якщо сторони не додержувалися письмової форми правочину, то це не обов'язково передбачає його недійсність, крім випадків, установлених законом, але при цьому виникає обмеження засобів доведення у суді у випадку порушення умов правочину. Може мати місце заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин, у таких випадках необхідні письмові докази, суд не може ґрунтуватися на свідченнях свідків. Якщо для певного правочину встановлено його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, а сторони його уклали усно, і одна зі сторін вчинила дію, а друга підтвердила її вчинення, то такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним (ст. 218 ЦКУ).

Правовими наслідками недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину і договору є, як правило, їх нікчемність.

Правочини, які були вчинені під впливом помилки, обману, насильства, тяжкої обставини у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, визнаються недійсними (статті 229, 230, 231, 232 ЦКУ).

Негативні правові наслідки мають місце щодо правочину, укладеного юридичною особою, який вона не мала права вчиняти без ліцензії у таких випадках, коли певна господарська діяльність юридичної особи підлягає ліцензуванню згідно з законом. Якщо юридична особа ввела в оману іншу сторону щодо свого права вчинення правочину, то має відшкодувати моральну шкоду іншій стороні (ст. 227 ЦКУ).

А також правочин, що порушив публічний порядок, учинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, визнається нікчемним та передбачає стягнення в дохід держави прибутку з такого правочину за наявності умислу з обох сторін, а у випадку умислу тільки з однієї сторони стягнення здійснюється на користь іншої сторони і держави (ст. 228 ЦКУ).

Законодавець встановлює правові наслідки фіктивного і удаваного правочинів. Фіктивним є такий правочин, що вчиняється без наміру створення правових наслідків, які обумовлюються цим правочином, такий правочин визнається судом недійсним. Удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Якщо цей факт буде встановлено, то відносини сторін мають регулюватися правилами щодо насправді вчиненого правочину (статті 234, 235 ЦКУ).

У цьому контексті також законодавством визначаються правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, малолітньою особою, неповнолітньою особою, фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, недієздатною особою та без дозволу органу опіки і піклування (статті 221 – 226 ЦКУ). Ці правочини можуть оспорюватися у встановленому законом порядку та визнані судом недійсними (нікчемними) або схвалені за певними обставинами. Визнання судом недійсності правочину передбачає відшкодування матеріальної і (або) моральної шкоди.

Правочин вважається недійсним з моменту його вчинення (ч.1 ст. 236 ЦКУ). Це правило є загальним і стосується як нікчемних, так і оспорюваних правочинів. Якщо за недійсним правочином права й обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

Тема 2. Представництво

Відповідно до ч. 1 ст. 237 ЦКУ: «**Представництво** – це правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє».

Підставами виникнення представництва можуть бути договір, закон, акт органу юридичної особи та інші (ч. 3 ст. 237 ЦКУ). Виходячи зі змісту норми, можна виділити відповідні види представництв.

Представництво, що виникає на підставі договору, називають **добровільним, або договірним**. Це означає, що на вчинення правочину від імені особи, яку представляють, має бути згода представника, що визначається у договорі або в довіреності. Різновидом такого виду представництва є комерційне представництво, правовий режим якого прописаний у ст. 243 ЦКУ. Воно передбачає наявність комерційного представника, яким є особа, що постійно і самостійно виступає представником підприємців при укладанні ними договорів у сфері підприємницької діяльності.

Представництво, що виникає на підставі закону, називається **законним** (ст. 242 ЦКУ), воно виникає на підставі певних юридичних фактів, наприклад установа опіки над малолітньою або недієздатною особою, може впливати з відносин батьків та їх малолітніх і неповнолітніх дітей. Представництво, яке виникає на підставі акту органу юридичної особи, має наслідком правовідносини, в яких представник діє від імені і в інтересах юридичної особи, яку він представляє в межах повноважень, визначених в указаному акті. Прикладом видання такого акту може бути наказ про призначення працівника в певній

організації на посаду, що передбачає виконання представницьких функцій за довіреністю, зокрема при укладанні правочинів (ч. 2 ст. 244 ЦКУ).

Права та обмеження для представника щодо здійснення правочинів є такими: представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє; представник не може вчиняти правочин, який може бути здійснений лише особою, яку він представляє; представник не може вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх або в інтересах іншої особи, за винятком комерційного представництва та інших випадків, встановлених законом; представник зобов'язаний вчиняти правочин особисто, але свої повноваження він може передоручити іншій особі (заміснику) повністю або частково, якщо це встановлено договором або законом або якщо він був вимушений зробити це з метою охорони інтересів особи, яку він представляє. Цю особу представник має повідомити про передання повноважень заміснику й надати відомості про нього, при цьому представник несе відповідальність про виконання зобов'язань замісником (статті 238, 242 ЦКУ).

Правовими наслідками вчинення правочину представником є створення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків особи, яку він представляє. Якщо правочин вчинений представником з перевищенням повноважень, то створення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків особи, яку він представляє, може мати місце тоді, коли ця особа схвалює такий правочин і приймає його до виконання. Правочин, що здійснюється замісником представника, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє (статті 239, 242, ч. 3 ст. 240 ЦКУ).

Тема 3. Правовий режим довіреності

Довіреність – це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику або повіреному) для представництва перед третіми особами.

Правовими ознаками довіреності є: це односторонній правочин; укладання має наслідком виникнення повноважень представника на вчинення правочинів і пов'язаних з ними інших юридичних дій щодо третіх осіб; може видаватися тільки дієздатним особам; вчинення або відмова від вчинення визначених у довіреності повноважень є правом представника; представництво, яке здійснюється за договором або на підставі акту органу юридичної особи, може здійснюватися за довіреністю.

Вимоги до форми довіреності встановлюються статтями 245, 246 ЦКУ, а саме: укладається в письмовій формі; від імені юридичної особи, обов'язково має письмову форму і скріплюється її печаткою; у встановлених законом випадках має бути нотаріально посвідченою (наприклад, щодо купівлі-продажу нерухомого майна, що видається у порядку передоручення, крім випадків на отримання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів і поштової кореспонденції тощо); у певних випадках довіреність може бути посвідчена посадовими особами та прирівнюватися до нотаріально посвідченої (довіреність військовослужбовців посвідчується командиром військової частини, закладу та в інших випадках, що визначаються ч. 3 ст. 245 ЦКУ); довіреність на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів і поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання; довіреність на право участі та голосування на загальних зборах, видана фізичною особою, посвідчується у порядку, визначеному законодавством (зокрема, Законом України «Про акціонерні товариства»).

Залежно від обсягу повноважень, що надаються довірительом представнику, можна виділити **три види довіреності**: загальна (генеральна), яка уповноважує представника на вчинення широкого кола правочинів і пов'язаних з ними юридичних дій (наприклад, довіреність, що видається керівнику філії юридичної особи); спеціальна довіреність надає повноваження представнику на здійснення юридичних дій або правочинів лише певного типу (наприклад, довіреність щодо здійснення представництва у суді); разова довіреність, що видається представнику на вчинення одного правочину.

Строк дії довіреності встановлюється у довіреності, а якщо він не встановлений, то вона зберігає чинність до припинення її дії за однією з підстав, визначених ст. 247 ЦКУ. Як правило, строк дії довіреності встановлюється за рішенням довірителя або за згодою довірителя і представника. Строк довіреності, виданої у порядку передоручення, не може перевищувати строку дії основної довіреності. Дата вчинення довіреності обов'язково має бути вказана, інакше вона вважається нікчемною (ст. 246 ЦКУ).

Статтями 248, 249, 250 ЦКУ відповідно визначаються підстави припинення довіреності, скасування довіреності та правовий режим відмови представника від вчинення дій, які були передбачені в довіреності.

Зокрема **підставами припинення** дії довіреності є: закінчення строку довіреності; скасування довіреності особою, яка її видала; відмова представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;

припинення юридичної особи, яка видала довіреність; смерть довірителя, оголошення його померлим, визнання безвісно відсутнім, недієздатним, обмеження її недієздатності; смерть представника, оголошення його померлим, визнання безвісно відсутнім, недієздатним, обмежено дієздатним.

У тому випадку, коли представництво за довіреністю припиняється, представник має негайно повернути її довірителю.

Довіритель може в будь-який час скасувати довіреність або передоручення за нею, при цьому негайно повідомити про це представника і третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність. Права та обов'язки, що виникли внаслідок вчинення правочинів представником, зберігають чинність для довірителя та його правонаступників. Такий порядок скасування довіреності не поширюється на безвідкличну довіреність, в якій довіритель вказує про своє зобов'язання утриматися від здійснення права на скасування довіреності.

У свою чергу представник має право відмовитися від своїх повноважень повністю або частково. Відмовитися від вчинення невідкладних дій або таких, що спрямовані на запобігання збиткам довірителем, представник не має права, інакше він буде відповідати за відповідну матеріальну шкоду. Про свою відмову від повноважень представник повинен негайно повідомити довірителю.

Розділ 5. СТРОКИ І ТЕРМІНИ. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

Тема 1. Поняття строку й терміну. Види строків

Строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями і годинами. **Термін** – це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати (ст. ч. 251, 252 ЦКУ).

Залежно від того, ким встановлюються певні строки, можна виділити такі їх **види**: законні (законодавчі) строки, тобто такі, що визначені законодавцем у державі у нормативних актах; договірні строки, що встановлюються сторонами договору (контрагентами) у межах вчинення правочину; строки, що встановлює суд або інші органи державної влади, уповноважені розглядати цивільні спори; строки позовної давності.

За характером визначення виділяють визначені й невизначені строки. Перші – це такі строки, які підлягають точному обчисленню шляхом вказівки на їх початок, закінчення, точну тривалість, посилання на будь-

який момент або подію. Невизначеними є строки, що встановлюються шляхом вказівки на будь-які приблизні критерії.

За можливістю бути зміненими за рішенням сторін строки поділяються на імперативні та диспозитивні. Імперативні строки – це такі, що не змінюються за домовленістю сторін (наприклад, обчислення строку позовної давності, строки, що встановлюються у спадковому праві та інші). Диспозитивними строками є такі, що можуть змінюватися за рішенням сторін, наприклад за певним договором щодо передання майна, оплати послуг, поставки продукції тощо.

Строки поділяють також за призначенням: строки виникнення цивільних прав (правостворюючі); строки здійснення цивільних прав і виконання обов'язків, захисту цивільних прав.

Отже, за ознаками, притаманними строкам, можна визначити: неможливість їх зміни за волевиявленням учасників цивільних відносин, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість застосування і дотримання цих строків всіма учасниками цивільних відносин, судами та іншими органами, що уповноважені розглядати цивільні спори; договірні строки встановлюються за згодою сторін певного правочину; вплив строку встановлює певні юридичні факти, які спричиняють певні юридичні наслідки.

Перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати, з якою пов'язаний його початок (ст. 253 ЦКУ).

Відповідно до ст. 254 ЦКУ встановлюється порядок визначення факту закінчення строку, який визначається певними відрізками часу. Строк, що визначений роками, спливає у відповідні місяць і число останнього року строку. Строк, що визначений місяцями, спливає у відповідне число останнього місяця строку, а якщо закінчення строку визначеного місяця припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, то строк спливає в останній день цього місяця. Щодо строків, визначених півроком або кварталом, застосовуються правила строків, які визначені місяцями, при цьому відлік кварталів ведеться з початку року. Строки, що визначені тижнями, спливають у відповідний день останнього тижня строку. У випадках припадання останнього дня строку на вихідний, святковий або інший неробочий день закінченням строку є перший за ним робочий день.

Законом також встановлюється порядок вчинення дій в останній день строку (ст. 255 ЦКУ). Так, якщо строк встановлено для вчинення дії, вона може бути вчинена до закінчення останнього дня строку. А якщо ця дія має бути вчинена в установі, то строк спливає тоді, коли в певній установі припиняються відповідні операції. Це стосується перш за все банківських установ, державних нотаріальних контор, де вчинення дій підпорядковане певному розпорядку. Письмові заяви та повідомлення, що подані до установ зв'язку до закінчення дня строку (тобто мається на увазі до 24 години останнього дня строку), вважаються такими, що подані своєчасно.

Це правило стосовно подання заяв і повідомлень застосовується щодо всіх учасників цивільного процесу.

Тема 2. Позовна давність

1. *Поняття та види позовної давності*

Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦКУ).

Законом визначаються два види позовної давності: загальна та спеціальна.

Загальна відповідно до ст. 257 ЦКУ установлюється тривалістю три роки. Цей строк підлягає застосуванню щодо всіх вимог суб'єктів цивільних відносин у зв'язку з необхідністю захистити свої цивільні права та інтереси, за винятком вимог, на які встановлено спеціальну позовну давність.

Спеціальна позовна давність – це згідно з ч. 2 ст. 258 ЦКУ скорочений строк звертання до суду порівняно зі строком загальної позовної давності або згідно з ч. 1 ст. 258 більш тривалий строк позовної давності, ніж строк загальної.

Отже, спеціальна позовна давність строком в один рік застосовується, зокрема, до вимог: про стягнення неустойки (штрафу, пені); про спростування недостовірної інформації, розміщеної у засобах масової інформації; про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦКУ); у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦКУ); про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦКУ); у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦКУ); про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦКУ), про визнання недійсними загальних зборів товариства

Строки позовної давності поширюються, як правило, на всі цивільно-правові відносини за винятком вимог, визначених ст. 268 ЦКУ: на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом; на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу; на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, інші ушкодження здоров'я або смерті, крім випадків завдання такої шкоди внаслідок недоліків товару, що є нерухомим майном, у тому числі таким, що є складовою частиною іншого рухомого чи нерухомого майна, включаючи електроенергію; на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування); на вимогу центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом, стосовно виконання зобов'язань, що впливають із Закону України «Про

державний матеріальний резерв». Також цією нормою припускається можливість інших вимог, на які не поширюється позовна давність, тобто зазначений перелік вимог не є вичерпним.

2. Перебіг позовної давності

Початок перебігу позовної давності визначається ст. 261 ЦКУ, у якій прописано таке: перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила; перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсності правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства; за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину перебіг позовної давності починається від дня, коли почалося його виконання; у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття; за зобов'язанням з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання, а якщо строк виконання зобов'язання не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли у кредитора виникає право висунути вимогу про виконання зобов'язання; за регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання.

Також законом встановлюється правовий режим зупинення та переривання перебігу позовної давності (статтями 263, 264 ЦКУ).

Зупинення передбачається у таких випадках: якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила, зокрема природні та техногенні явища катастрофічного характеру); у разі відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом; у разі зупинення дії закону або іншого нормативного акту, який регулює відповідні відносини; якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних сил України або в інших створених військових формуваннях, що переведені на воєнний стан. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Переривання перебігу позовної давності закон пов'язує з такими підставами, за наявності яких починається новий перебіг строку позовної давності, а саме: вчинення особою дії, що свідчить про визнання нею боргу або іншого обов'язку; у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач. У цих випадках час, що минув до переривання перебігу позовної давності, до нового строку не зараховується.

Якщо мало місце так зване пропущення строку позовної давності, то у цьому випадку законодавець визначає такий правовий режим: позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення; вплив позовної давності, про застосування якої стороною заявлено у спорі, є підставою для відмови у позові; якщо суд визнає поважними причини пропущення позовної давності, то порушене право підлягає захисту і позов приймається судом; особа, яка виконала зобов'язання після впливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть, якщо вона у момент виконання не знала про вплив позовної давності; заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від впливу позовної давності.

Якщо суд залишає позов без розгляду (ст. 207 Цивільно-процесуального кодексу визначає підстави залишення позову без розгляду), то ця обставина не є підставою для зупинення перебігу позовної давності (ч. 1 ст. 265 ЦКУ). Метою цієї норми є запобігання зловживанням щодо продовження строку позовної давності.

У випадку, якщо суд залишив без розгляду позов, що був пред'явлений в кримінальному провадженні, то час від дня пред'явлення позову до набрання законної сили судового рішення, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до позовної давності. А також, якщо частина строку, що залишалася, є меншою ніж шість місяців, вона продовжується до шести місяців (ч. 2 ст. 265 ЦКУ). Метою цієї норми є захист прав особи, яка потерпіла від злочину, шляхом надання останній повторної можливості звернення до суду у порядку цивільного судочинства.

Розділ 6. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Тема 1. Поняття ознаки, функції цивільно-правової відповідальності

Відповідно до ч. 3 ст. 14 ЦКУ належна правомірна поведінка учасників цивільних правовідносин забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, що встановлюється договором або актами цивільного законодавства. Легального визначення поняття цивільно-правової відповідальності у цивільному законодавстві немає. Але цивілісти, як правило, позиціонують її як один із засобів впливу на учасників цивільних правовідносин, що визначається межами дозволеної та необхідної її поведінки (зокрема, В. І. Борисова, Л. М. Баранова та ін.). **Цивільно-правова відповідальність** як цивільно-правовий інститут являє собою сукупність правовідносин, що передбачають застосування до особи,

винної у правопорушенні, негативних примусових заходів, установлених законом або договором.

Ознаки цивільно-правової відповідальності: державний примус, який здійснюється уповноваженими державними органами, перш за все судом і полягає у впливі на правопорушника та у забезпеченні примусового застосування заходів цього впливу; суспільний осуд протиправної поведінки через констатацію факту правопорушення; покладання негативних наслідків на правопорушника (тобто конкретної міри відповідальності, що встановлюється законом або договором). Також цивільній відповідальності притаманні специфічні ознаки: майновий характер, виходячи з того, що більшість відносин, що становлять його предмет і відповідно регулюються нормами цивільного права, саме майнові; додатковість обтяження, яка виявляється в тому, що до порушеного обов'язку приєднується додатковий обов'язок (у межах договірної відповідальності) або у встановленні нового обов'язку (у недоговірній відповідальності); компенсаційний (еквівалентний) характер, тобто передбачається відповідальність одного учасника-правопорушника (боржника) перед іншим (іншими) учасником – потерпілою особою (потерпілими особами) (кредитором, кредиторами) за компенсаційним принципом (як правило, відповідно до розміру завданої шкоди (ст. 623 ЦКУ), винятком може бути сплата неустойки (ст. 624 ЦКУ)). Слід зазначити, що особливістю цивільно-правової відповідальності є її ініціативний характер, оскільки підставою для її реалізації є волевиявлення учасників правовідносин, перш за все вимоги потерпілого щодо примусового застосування міри відповідальності до правопорушника, що не виконав зобов'язання.

Функції цивільно-правової відповідальності відповідають функціям цивільного права, оскільки вона є інститутом цієї галузі. Таким чином, інституту цивільно-правової відповідальності притаманні такі функції: регулятивна, охоронна, превентивна (попереджувальна), компенсаційна (компенсаторно-відновлювальна), виховна (стимулююча). Специфічною функцією в інституті цивільно-правової відповідальності можна визначити штрафну (каральну функцію), яка проявляється у негативних наслідках щодо правопорушника (у зменшенні його майнових благ, у негативних наслідках морального характеру).

Види цивільно-правової відповідальності класифікуються за різними критеріями: залежно від підстав виникнення виділяють договірну (що виникає на підставі порушення договірних зобов'язань) та недоговірну (що виникає не на підставі договору, а виходить з інших юридичних фактів, наприклад з недійсності правочину без вчинення правопорушення) відповідальність; залежно від розміру може бути повна (полягає у відшкодуванні шкоди, завданої правопорушенням у повному обсязі, якщо інше не передбачається договором або законом), обмежена (передбачає певне обмеження у відшкодуванні збитків за окремими підставами,

наприклад за майновим станом фізичної особи), кратною (яка полягає в обов'язку сплатити збитки у більшому розмірі (кратному), ніж розмір завданої майнової шкоди, наприклад, у випадку скоєння правочини під впливом обману або насильства правопорушник відшкодовує збитки іншій стороні у подвійному розмірі); залежно від розподілу відповідальності між кількома боржниками у зобов'язаннях із множинністю осіб розрізняють часткову (якою визнається відповідальність, що покладається на двох або більше осіб, кожна з яких відповідає перед кредитором у рівних частках, якщо інше не встановлено договором або законом), солідарну (це така відповідальність, де кредитор має право вимагати від будь-кого з боржників виконання зобов'язання у повному обсязі, виникає лише у випадках, встановлених договором або законом, як правило, у разі неподільності предмета зобов'язання) та субсидіарну відповідальність (має додатковий, почерговий характер, тобто виникає спочатку щодо боржника, але якщо він не виконує своїх обов'язків, то переходить на третіх осіб, субсидіарних боржників).

Форма цивільно-правової відповідальності – це засіб вираження додаткових майнових обтяжень, що покладаються на правопорушника. Розрізняють загальні та спеціальні форми. До загальних відносять відшкодування збитків (ст. 22 ЦКУ) і компенсацію моральної шкоди (ст. 23 ЦКУ), а до спеціальних – сплату неустойки (ст. 624 ЦКУ), втрату завдатку (ст. 571 ЦКУ) та ін.

Тема 2. Підстава та умови виникнення цивільно-правової відповідальності та підстави звільнення від неї

Підставою настання будь-якої відповідальності, у тому числі й цивільно-правової, є правопорушення, у цьому контексті цивільне правопорушення, яке є протиправною дією або бездіяльністю, що посягає на норми закону або порушує договірні умови, з якими закон або договір пов'язують настання цивільно-правової відповідальності.

Умови цивільно-правової відповідальності поділяють на загальні та спеціальні. Загальні умови притаманні, як правило, більшості правопорушень, їх ще називають типовими. Але можлива наявність і спеціальних (не типових) умов цивільно-правової відповідальності, які є додатковими щодо загальних. Загальні умови у свою чергу поділяють на позитивні та негативні. Позитивні – це ті, наявність яких доводить заінтересована особа (позивач), до цих умов відносять шкоду та причинний зв'язок між протиправною дією (бездіяльністю) правопорушника і шкодою, що настала. Негативними є такі умови, відсутність яких має доводити правопорушник (відповідач) як зацікавлена у цьому особа для

запобігання наставанню щодо нього цивільно-правової відповідальності. Негативними умовами визначаються протиправність діяння та вина.

Тема 3. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності

Під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності розуміють обставини, за якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій правопорушення. Стаття 617 ЦКУ визначає загальні підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, а саме: провина кредитора, непереборна сила, випадок та інші підстави, що спричиняють неможливість виконання зобов'язання, якщо вони виникли не з вини боржника.

Провина кредитора як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності передбачається ч. 4 ст. 612 ЦКУ, в якій зазначено, що невиконання або неналежне виконання зобов'язання, зумовлене наміром або необережністю кредитора, звільняє боржника від відповідальності, якщо інше не встановлено законом.

Непереборна сила трактується як надзвичайна, невідворотна за даних умов подія, яка внаслідок своїх властивостей унеможлиблює виконання зобов'язання. Непереборна сила може бути подією як природного (ураган, повінь, обвал та ін.), так і соціального характеру (страйк, бойові дії та ін.).

Випадок (правовий казус) передбачає випадковість порушення цивільного права у зв'язку з такими обставинами, які неможливо було передбачити та запобігти через раптовість їх настання.

Спеціальною підставою звільнення від відповідальності і лише за невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань є **форс-мажор**, яким визнається обставина (дія чи подія), що спричинила неможливість виконання вказаних зобов'язань в обумовлений строк.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Нормативні акти

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Там же. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356 (зі змін. і допов.).
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 2709-IV // Там же. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492 (зі змін. і допов.)
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV // Там же. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 144 (зі змін і допов.)
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III // Там же. – 2002. – № 21–22. – 135 (зі змін. і допов.).
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII // Там же. – 2015. – № 13. – Ст. 91 (зі змін. і допов.).
7. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI // Там же . – 2008 . – № 50–51. – Ст. 384 (зі змін. і допов.).
8. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII // Там же. – 1991. – № 49. – Ст. 682 (зі змін. і допов.).
9. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII // Там же. – 1993. – № 39. – Ст. 383 (зі змін. і допов.).
10. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV// Там же. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263 (зі змін. і допов.).
11. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII // Там же. – 2016. – № 31. – Ст. 545 (зі змін. і допов.).
12. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2005 р. № 1704-IV // Там же. – 2004. – № 35. – Ст. 412 (зі змін. і допов.).
13. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII // Там же . – 2018. – № 13. – Ст. 69.

Юридична література

14. Цивільне право : підруч. в 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. – 2-ге вид., перероб. та доповн. – Харків : Право, 2014. – Т. 1. – 656 с.

15. Цивільне право України : Загальна частина [Текст] : підруч. / І. А. Бірюков, О. Ю. Заїка, С. С. Бичкова; за ред. І. А. Бірюкова, О. Ю. Заїки. – 3-тє вид. – Київ : Алерта, 2014. – 1 510 с.
16. Цивільне право України : підруч. в 2 т. / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2010. – Т. 1. – 832 с.
17. Цивільний Кодекс України : наук.-практ. комент. / Є. О. Харитонов, В. В. Завальнюк, І. М. Кучеренко та ін.; за заг. ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – 7-ме вид. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2011. – 1 216 с.
18. Цивільне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. О. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 4-те вид. – Київ : Юрінком Інтер, 2014. – 976 с.
19. Постанови Пленуму Верховного Суду України у цивільних справах. – Київ : Алерта : ЦУЛ, 2011. – 400 с.
20. Судові рішення Верховного Суду України в цивільних справах. 2011/ ВСУ / за заг. ред. А. Г. Яреми. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 256 с.
21. Теорія держави та права: підруч. / О. В. Петрушин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петрушина. – Харків : Право, 2015. – 368 с.

ЗМІСТ

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА.....	3
Тема 1. Цивільне право як галузь приватного права.....	3
Тема 2. Джерела цивільного права. Цивільне законодавство	8
Розділ 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИН	11
Тема 1. Основні положення інституту цивільних правовідносин.....	11
Тема 2. Особи у цивільному праві	14
Тема 3. Об'єкти цивільних прав як елемент цивільних правовідносин.....	30
Розділ 3. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ	33
Тема 1. Загальні засади захисту цивільних прав та інтересів.....	33
Тема 2. Захист цивільних прав та інтересів юрисдикційними органами.....	34
Тема 3. Самозахист цивільних прав	36
Розділ 4. ПРАВОЧИНИ І ПРЕДСТАВНИЦТВО.....	37
Тема 1. Правочини	37
Тема 2. Представництво	41
Тема 3. Правовий режим довіреності	42
Розділ 5. СТРОКИ І ТЕРМІНИ. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ.....	44
Тема 1. Поняття строку і терміну. Види строків	44
Тема 2. Позовна давність.....	46
Розділ 6. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	48

Тема 1. Поняття ознаки, функції цивільно-правової відповідальності.....	48
Тема 2. Підстави та умови виникнення цивільно-правової відповідальності та підстави звільнення від неї.....	50
Тема 3. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності.....	51
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.....	52

Навчальне видання

Гордеюк Алла Олександрівна

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Редактор Н. М. Сікульська

Зв. план, 2019

Підписано до друку 27.06.2019

Формат 60X84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 3.1. Обл.-вид. арк. 3.50. Наклад 50 пр.

Замовлення 227 . Ціна вільна

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001